DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-06-10-33 Pages: 282-296

Oriental Journal of Social Sciences

ORIENTAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojss

THE LEGAL AND INSTITUTIONAL MODEL OF RELIGIOUS FREEDOM AND TOLERANCE IN INDONESIA: GUARANTEES AND IMPLEMENTATION MECHANISMS

Shukurjon Badiyev
Independent researcher, Tashkent State University of Oriental Studies
Lecturer, Department of Social Sciences and Languages, Tashkent Islamic Institute
E-mail: shukurjonbadiyev@gmail.com
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Indonesia, religious freedom, religious tolerance, Pancasila, constitutional guarantees, Interreligious Harmony Forum (FKUB), religious moderation, Constitutional Court.

Received: 20.10.26
Accepted: 21.10.26
Published: 22.10.26

Abstract: The article analyses the legal and institutional means by which Indonesia, a Muslim-majority country with several officially recognised religions, secures religious freedom together with public order and interreligious harmony. The study draws on the 1945 Constitution with its amendments, the 1999 Human Rights Law, Presidential Decree No. 1/PNPS/1965, the 2006 joint ministerial regulation on interreligious harmony and houses of worship, Presidential Regulation 58/2023 on strengthening religious moderation, the 2023 Criminal Code in force since January 2026, and decisions of the Constitutional Court. Using formal-legal, institutional and comparative methods, the author describes a five-level model: constitutional guarantees, criminal-law protection, administrative regulation, religious moderation policy, and constitutional review. The central legal formula of the model is the distinction between inviolable inner belief and its outward expression, which may be limited by law under Article 28J(2). The study identifies the implementation mechanism at each level and outlines directions in which Indonesian practice can serve as comparative material for Uzbekistan.

INDONEZIYADA DINIY ERKINLIK VA BAG‘RIKENGLIKNING HUQUQIY-INSTITUTSIONAL MODELI: KAFOLATLAR VA AMALGA OSHIRISH MEXANIZMLARI

Shukurjon Badiyev
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Toshkent islom instituti "Ijtimoiy fanlar va tillar" kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: shukurjonbadiyev@gmail.com
Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Indoneziya, diniy erkinlik, diniy bag'rikenglik, Pancasila, konstitutsiyaviy kafolatlar, diniy hamjihatlik forumi (FKUB), diniy moderatsiya, Konstitutsiyaviy sud.

Annotatsiya: Maqolada aholisining ko'pchiligi musulmon bo'lgan va bir nechta dinni rasman tan oluvchi Indoneziyada diniy erkinlik jamoat tartibi va dindorlar o'rtasidagi hamjihatlik bilan birga qanday huquqiy va institutsional vositalar orqali ta'minlanishi tahlil qilinadi. Tadqiqot 1945-yilgi Konstitutsiya va unga kiritilgan tuzatishlar, 1999-yilgi Inson huquqlari to'g'risidagi qonun, 1965-yilgi 1/PNPS-son Prezident qarori, diniy hamjihatlik va ibodat joylariga oid 2006-yilgi qo'shma reglament, diniy moderatsiyani kuchaytirish to'g'risidagi 2023-yilgi 58-son Prezident qarori, 2026-yildan kuchga kirgan Jinoyat kodeksi hamda Konstitutsiyaviy sud qarorlariga asoslanadi. Formal-huquqiy, institutsional va qiyosiy usullar yordamida besh darajali model tavsiflanadi: konstitutsiyaviy kafolatlar, jinoyat-huquqiy himoya, ma'muriy reglament, diniy moderatsiya siyosati va konstitutsiyaviy sud nazorati. Modelning asosiy huquqiy formulasi daxlsiz ichki e'tiqod va 28J-moddaga ko'ra qonun bilan cheklanishi mumkin bo'lgan uning tashqi ifodasini farqlashdan iborat. Har bir darajadagi amalga oshirish mexanizmi aniqlanib, Indoneziya tajribasidan O'zbekiston uchun qiyosiy material sifatida foydalanish yo'nalishlari ko'rsatiladi.

ПРАВОВАЯ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ СВОБОДЫ ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ И ВЕРОТЕРПИМОСТИ В ИНДОНЕЗИИ: ГАРАНТИИ И МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ

Шукуржон Бадиев
Независимый исследователь Ташкентского государственного университета востоковедения
Преподаватель кафедры «Социальные науки и языки» Ташкентского исламского института
E-mail: shukurjonbadiyev@gmail.com
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Индонезия, свобода вероисповедания, веротерпимость, Панчасила, конституционные гарантии, Форум межрелигиозного согласия (FKUB), религиозная умеренность, Конституционный суд.

Аннотация: В статье анализируются правовые и институциональные средства, с помощью которых Индонезия, страна с мусульманским большинством и несколькими официально признанными религиями, обеспечивает свободу вероисповедания вместе с общественным порядком и межрелигиозным согласием. Исследование опирается на Конституцию 1945 года с поправками, Закон о правах человека 1999 года, Указ Президента № 1/PNPS 1965 года, совместный министерский регламент 2006 года о межрелигиозном согласии и местах богослужения, Постановление Президента № 58 от 25 сентября 2023 года об укреплении религиозной умеренности, Уголовный кодекс 2023 года, вступивший в силу в январе 2026 года, и решения Конституционного суда. С помощью формально-юридического, институционального и сравнительного методов описана пятиуровневая модель: конституционные гарантии, уголовно-правовая защита, административный регламент, политика религиозной умеренности и конституционный контроль. Центральная правовая формула модели – разграничение неприкосновенной внутренней веры и её внешнего выражения, которое может ограничиваться законом согласно ч. 2 ст. 28J. Определены механизмы реализации на каждом уровне и направления использования индонезийского опыта как сравнительного материала для Узбекистана.

Kirish. Ko‘p dinli davlatlarda diniy erkinlikni kafolatlash va jamiyatdagi tinchlikni saqlash bir vaqtda hal qilinadigan huquqiy vazifadir. Aholisining aksariyati musulmonlar bo‘lgan Indoneziya bu vazifani o‘ziga xos usulda hal qiladi. 1945-yilgi Konstitutsiya har bir shaxsning dinga e’tiqod qilish va ibodat qilish huquqini mustahkamlaydi va shu bilan birga davlatni “Yagona Xudoga e’tiqod” (*Ketuhanan Yang Maha Esa*) tamoyiliga asoslaydi [1]. Shuning uchun Indoneziya modelini dunyoviy neytrallik sxemasiga ham, diniy davlat sxemasiga ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri kiritib bo‘lmaydi. Unda diniy qadriyatlar jamiyat hayotining tayanchi deb e’tirof etiladi, turli e’tiqoddagi fuqarolarning teng huquqlari esa qonun bilan himoya qilinadi.

So‘nggi yillarda bu sohadagi huquqiy tizim yangi hujjatlar bilan to‘ldirildi. 2023-yil 25-sentabrda Prezidentning “Diniy moderatsiyani kuchaytirish to‘g‘risida”gi 58-son qarori qabul qilinib, diniy moderatsiya markaziy va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining umumiy yo‘nalishi sifatida belgilandi [2]. 2026-yil 2-yanvardan yangi Jinoyat kodeksi kuchga kirdi va unda dinga hamda diniy hayotga qarshi jinoyatlar alohida guruhga jamlandi [3]. Ana shu o‘zgarishlar Indoneziya tajribasini yangi hujjatlar bilan birga, yaxlit model sifatida qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Mavzu O‘zbekiston uchun ham amaliy qiziqish uyg‘otadi. 2023-yilgi Konstitutsiyaning 35-moddasida hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlangan, 75-moddasida diniy tashkilotlarning qonun oldida tengligi belgilangan [4]. 2021-yilda “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonun yangi tahrirda qabul qilindi [5]. BMT Bosh Assambleyasi 2018-yil 12-dekabrda O‘zbekiston tashabbusi bilan “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” rezolyutsiyasini qabul qilgan [6]. Aholisining ko‘pchiligi musulmon bo‘lgan boshqa bir davlatning huquqiy tajribasi milliy amaliyot uchun qiyosiy material bera oladi.

Maqolaning maqsadi – Indoneziyada diniy erkinlik va bag‘rikenglikni ta’minlovchi huquqiy normalar hamda institutlarni yaxlit model sifatida tavsiflash va ularning amalga oshirish mexanizmlarini aniqlash. Tadqiqot to‘rt savolga javob izlaydi: (1) Konstitutsiya diniy erkinlikning mazmuni va chegaralarini qanday belgilaydi? (2) Qaysi qonun va reglamentlar bu normalarni amalga oshiradi? (3) Konstitutsiyaviy sud erkinlik bilan jamoat tartibi o‘rtasidagi muvozanatni qanday asoslaydi? (4) 2023-yilgi diniy moderatsiya siyosati modelga qanday yangi bo‘g‘in qo‘shadi? Ishning yangiligi uchta jihatda ko‘rinadi. Birinchidan, Indoneziya modeli besh darajali tizim (konstitutsiyaviy, jinoyat-huquqiy, ma’muriy-reglament, siyosiy-strategik va sud nazorati) sifatida tavsiflanadi. Ikkinchidan, modelga 2026-yildan kuchga kirgan Jinoyat kodeksi normalari kiritiladi. Uchinchidan, har bir daraja uchun amalga oshirish mexanizmi va kutiladigan natija alohida ko‘rsatiladi. Maqolada Indoneziya diniy siyosatining tarixiy bosqichlari emas, amaldagi huquqiy mexanizmlar va ularning jamiyatdagi vazifasi tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Indoneziyada din va davlat munosabatlarining konstitutsiyaviy asoslarini N. Hosen 1999–2002-yillardagi konstitutsiyaviy islohot misolida o‘rgangan. Uning xulosasiga ko‘ra, 29-moddaga islom huquqiga oid qo‘shimchani kiritish taklifining qabul qilinmagani Indoneziya musulmonlarining shariatga mazmuniy yondashishini ko‘rsatadi [7]. S. Butt va T. Lindsey Indoneziya Konstitutsiyasini siyosiy va ijtimoiy kontekst bilan birga tahlil qilib, tuzatishlardan keyingi konstitutsiyaviy tizim va uning sud amaliyotidagi talqinini yoritgan [8]. R.M. Feener va M.E. Cammack tahriridagi jamoaviy monografiyada zamonaviy Indoneziyada islom huquqiga oid g‘oyalar va ularni amalga oshiruvchi institutlar ko‘rib chiqilgan [9].

J. Menchik Indoneziyaning yirik musulmon tashkilotlari – Nahdlatul Ulama, Muhammadiyah va Persis tajribasi asosida “jamoaviy bag‘rikenglik” (*communal tolerance*) tushunchasini taklif qilgan. Unga ko‘ra, Indoneziyada bag‘rikenglik ko‘proq diniy jamoalarning bir-birini tan olishi va hamkorligiga tayanadi, individual erkinlik g‘oyasi esa bu tizimda yordamchi o‘rinda turadi [10]. Bu xulosa diniy hayotni tartibga soluvchi normalarning nima uchun aynan jamoalar o‘rtasidagi kelishuvga yo‘naltirilganini tushuntirishga yordam beradi.

Konstitutsiyaviy sudning 2010-yilgi qarori bir nechta tadqiqotlarda tahlil qilingan. M. Crouch sudga taqdim etilgan dalillarni va sudning 1965-yilgi qonunni o‘z kuchida qoldirish asoslarini ko‘rib chiqib, demokratik Indoneziyada huquq va din munosabatlari qanday muhokama qilinishini ko‘rsatgan [11]. L.W. Eddyono sudning asosiy dalilini alohida ajratadi: qonun ichki e’tiqod (*forum internum*) sohasini cheklamaydi, u faqat e’tiqodning tashqi, ommaviy ifodasini tartibga soladi va bunday cheklov Konstitutsiyaning 28J-moddasiga mos keladi [12].

Diniy hamjihatlik forumlari (*Forum Kerukunan Umat Beragama*, FKUB) faoliyatini I. Ali-Fauzi tadqiq qilgan. U ibodat joylari bilan bog‘liq masalalarni hal qilishda forumning o‘rnini baholab, mavjud hisobotlar kelishuv bilan yakunlangan holatlarni kam yoritishini qayd etadi va aynan shunday holatlarni o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [13]. Diniy moderatsiya konsepsiyasining nazariy asosi Indoneziya Din ishlari vazirligi 2019-yilda nashr etgan “Moderasi Beragama” kitobida bayon qilingan; unda moderatsiyaning adolat va muvozanat tamoyillari hamda to‘rt indikatori belgilangan [14].

Adabiyotlar tahlili mavjud tadqiqotlarning ko‘pchiligi modelning alohida elementlariga – Konstitutsiyaga, muayyan qonunga yoki sud qaroriga – bag‘ishlanganini ko‘rsatadi. Bu elementlarni yagona tizimda, 2023–2026-yillarda qabul qilingan va kuchga kirgan hujjatlar bilan birga ko‘rib chiqish vazifasi hali to‘liq bajarilmagan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega va ijtimoiy fanlardagi institutsional yondashuvga tayanadi: huquqiy normalar va davlat organlari dinlararo munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Manbalar uch guruhga bo‘lindi. Birinchi guruhni Indoneziyaning normativ-huquqiy hujjatlari tashkil etadi: 1945-yilgi Konstitutsiya (1999–2002-yillardagi tuzatishlar bilan), 1999-yilgi “Inson huquqlari to‘g‘risida”gi qonun, 1965-yilgi 1/PNPS-son Prezident qarori, 2006-yilgi qo‘shma vazirlik reglamenti, 2023-yilgi 58-son Prezident qarori va 2023-yilgi Jinoyat kodeksi. Ikkinchi guruhga Konstitutsiyaviy sudning 140/PUU-VII/2009 va 56/PUU-XV/2017-son qarorlari kiradi. Uchinchi guruh – taqrizdan o‘tgan ilmiy adabiyot va Din ishlari vazirligining rasmiy nashri.

Formal-huquqiy (normativ) tahlil yordamida normalarning mazmuni va o‘zaro bog‘liqligi aniqlandi. Institutsional tahlil har bir normani qaysi organ va qanday tartibda amalga oshirishini

ko‘rsatishga imkon berdi. Sud qarorlarini tahlil qilishda sud qo‘llagan huquqiy mezonlar ajratib olindi. Qiyosiy-huquqiy usul O‘zbekiston qonunchiligi bilan umumiy jihatlar va farqlarni aniqlash uchun qo‘llandi. Natijalar muallif tomonidan modellashtirildi va jadvallarda umumlashtirildi.

Tadqiqotning cheklovlari ham bor. Unda dala tadqiqoti o‘tkazilmagan va huquqni qo‘llash statistikasi tahlil qilinmagan; xulosalar rasmiy matnlar, sud qarorlari va nashr etilgan ilmiy ishlarga asoslanadi. Normativ hujjatlarning nomlari o‘zbek tiliga muallif tomonidan tarjima qilingan, asl nomlari adabiyotlar ro‘yxatida keltirilgan.

Natijalar. Tahlil Indoneziyada diniy erkinlik va bag‘rikenglikni ta’minlovchi tizim besh darajadan iborat ekanini ko‘rsatdi. Quyida har bir daraja alohida ko‘rib chiqiladi, ularning umumiy tavsifi esa 1-jadvalda berilgan.

Birinchi daraja – konstitutsiyaviy kafolatlar. Konstitutsiyaning 29-moddasi davlat Yagona Xudoga e’tiqod asosida qurilishini belgilaydi va mamlakatda yashovchi har bir shaxsga o‘z diniga e’tiqod qilish hamda o‘z dini va ishonchiga ko‘ra ibodat qilish erkinligini kafolatlaydi. 2000-yilgi ikkinchi tuzatish bilan kiritilgan inson huquqlari bobi bu kafolatni kengaytirdi. 28E-moddaga ko‘ra, har kim o‘z diniga e’tiqod qilish va ibodat qilishda erkin, shuningdek, vijdoniga muvofiq e’tiqod qilish, fikr va munosabatini bildirish huquqiga ega. 28I-modda dinga e’tiqod qilish huquqini hech qanday holatda cheklab bo‘lmaydigan huquqlar qatoriga kiritadi [1].

Ayni paytda 28J-moddaning 2-qismi huquq va erkinliklarni amalga oshirishda boshqalarning huquqlarini hurmat qilishni talab etadi. Bu modda adolatli talablarni ta’minlash maqsadida axloq, diniy qadriyatlar, xavfsizlik va jamoat tartibi mulohazalariga ko‘ra qonun bilan cheklovlar belgilashga yo‘l qo‘yadi [1]. Shunday qilib, Indoneziya modelining asosiy formulasi shakllanadi: ichki e’tiqod erkinligi daxlsiz, uning tashqi ifodasi esa boshqalarning huquqlari va jamiyat manfaati bilan muvofiqlashtiriladi. Pancasilaning birinchi tamoyili – Yagona Xudoga e’tiqod – bu tizimning g‘oyaviy asosi bo‘lib qoladi.

Konstitutsiyaviy normalar 1999-yil 23-sentabrda qabul qilingan 39-son “Inson huquqlari to‘g‘risida”gi qonunda aniqlashtirilgan. Uning 22-moddasi har kimning o‘z diniga e’tiqod qilish va ibodat qilish erkinligini hamda davlatning bu erkinlikni kafolatlash majburiyatini belgilaydi [15]. Demak, konstitutsiyaviy daraja davlatga ikki vazifa yuklaydi: erkinlikni ta’minlash va uni amalga oshirishning umumiy chegaralarini qonun bilan belgilash.

Konstitutsiyaviy formulani xalqaro huquq normalari bilan ham solishtirish lozim. Indoneziya Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktni 2005-yil 28-oktabrdagi 12-son qonun bilan ratifikatsiya qilgan [16]. Paktning 18-moddasi fikr, vijdon va din erkinligini kafolatlaydi hamda dinga e’tiqod qilish erkinligi faqat qonunda belgilangan va jamoat xavfsizligi, tartibi, sog‘lig‘i, axloqi yoki boshqalarning asosiy huquq va erkinliklarini himoya qilish uchun zarur bo‘lgan cheklovlarga tortilishi mumkinligini nazarda tutadi [17]. Konstitutsiyaning 28J-

moddasi bu ro‘yxatga diniy qadriyatlarni ham qo‘shadi. Shu jihat Indoneziya modelining milliy xususiyatini ko‘rsatadi: diniy qadriyatlar cheklov asosi sifatida konstitutsiya darajasida tan olingan.

Konstitutsiyaviy darajaning institutsional tayanchi Din ishlari vazirligidir. 2024-yil 5-noyabrdagi 152-son Prezident qaroriga ko‘ra, vazirlik din sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiradi. Uning tarkibida islom, xristian, katolik, hindu va buddist jamoalari bilan ishlash, islom ta’limi hamda diniy moderatsiya va kadrlar salohiyatini rivojlantirish bo‘yicha tuzilmalar bor, hududlarda esa vazirlikning vertikal bo‘linmalari faoliyat yuritadi [18]. Keyingi darajalarda ko‘rinadiganidek, aynan shu bo‘linmalar ibodat joylariga oid tavsiyalar berish va diniy moderatsiya siyosatini hududlarda amalga oshirishda ishtirok etadi. Bizningcha, bu davlatning diniy hayotdan chetda turmasligini, lekin diniy ta’limot mazmuniga aralashmasligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi daraja – dinlarni va diniy hayotni jinoyat-huquqiy himoya qilish. 1965-yilgi 1/PNPS-son Prezident qarori jamoat oldida Indoneziyada e’tiqod qilinadigan dinning asosiy ta’limotidan chetga chiqqan talqinni tarqatishni yoki shu dinning faoliyatiga o‘xshash, lekin uning asosiy ta’limotiga zid diniy faoliyatni taqiqlaydi. Qarorning 2–3-moddalarida dastlab ogohlantirish choralari, ular natija bermagan taqdirdagina javobgarlik nazarda tutilgan. 4-modda Jinoyat kodeksiga dinga nisbatan adovat, haqorat yoki tahqirni jazolovchi 156a-moddani kiritgan. Qaror izohida Indoneziyada e’tiqod qilinadigan dinlar sifatida islom, protestant xristianlik, katoliklik, hinduizm, buddizm va konfutsiylik nomlari keltirilgan [19]. 1969-yildagi 5-son qonun bu hujjatga qonun maqomini bergan [20].

Qaror izohida sanab o‘tilgan oltita din bilan cheklanib qolinmaydi. Unda iudaizm, zardushtiylik, sintoizm va daosizm kabi dinlar misol tariqasida keltirilib, ular Indoneziyada taqiqlanmagani, Konstitutsiyaning 29-moddasi 2-qismida belgilangan to‘liq kafolatdan foydalanishi va qonunlarga zid bo‘lmagan holda faoliyat yuritishi mumkinligi ko‘rsatilgan [19]. Demak, hujjatning maqsadi dinlar sonini cheklash emas, mavjud dinlarni ularning asosiy ta’limotini buzuvchi talqinlardan himoya qilishdir.

Konstitutsiyaviy sud 1965-yilgi qonunning Konstitutsiyaga muvofiqligini ikki marta ko‘rib chiqqan. 2010-yil 19-apreldagi 140/PUU-VII/2009-son qarorda sud arizani rad etdi [21]. Sudning fikricha, qonun ichki e’tiqodni cheklamaydi, u dinning asosiy ta’limotidan chetga chiqqan ommaviy faoliyatni tartibga soladi va bunday cheklov 28J-moddaning 2-qismiga mos keladi. Sud dinning asosiy ta’limotlarini davlat emas, har bir dinning o‘z ichki vakolatli tuzilmalari belgilashini ham alohida qayd etgan [12]. 2018-yil 23-iyuldagi 56/PUU-XV/2017-son qarorda sud yana arizani to‘liq rad etdi, oldingi pozitsiyasini tasdiqladi va qonunni takomillashtirish qonun chiqaruvchi organning vakolatiga kirishini ko‘rsatdi [22].

2026-yil 2-yanvardan kuchga kirgan yangi Jinoyat kodeksi bu sohadagi normalarni yangicha tizimlashtirdi. Uning 300–305-moddalari jamoat oldida dinga, e’tiqodga yoki diniy guruhga nisbatan adovat bildirish yoki adovat, zo‘ravonlik va kamsitishga undashni, bunday mazmundagi materiallarni tarqatishni, shaxsni zo‘rlik yoki tahdid bilan dinidan voz kechishga yoki boshqa dinga o‘tishga majburlashni, ibodat va diniy yig‘inlarga zo‘rlik bilan to‘sqinlik qilishni, ibodat qilayotgan yoki uni boshqarayotgan shaxslarni haqoratlashni, ibodat joylari va ibodat buyumlarini tahqirlash, shikastlash yoki yoqishni jinoyat deb belgilaydi [3]. Shu tariqa jinoyat-huquqiy himoya ikki yo‘nalishda ishlaydi: dinlar haqoratdan himoya qilinadi va har bir dindorning ibodat qilish huquqi tajovuzdan muhofaza etiladi.

Uchinchi daraja – ma’muriy reglament. 2006-yil 21-martda Din ishlari vaziri va Ichki ishlar vazirining 9 va 8-son qo‘shma reglamenti qabul qilindi. U mahalliy hokimlarning diniy hamjihatlikni saqlash bo‘yicha vazifalarini, diniy hamjihatlik forumlarini tashkil etish tartibini va ibodat joylarini qurish shartlarini belgilaydi [23]. Reglamentdagi ta’rifga ko‘ra, FKUB jamoatchilik tomonidan tuziladi va hokimiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi; forum a’zolari mahalliy diniy rahbarlardir [23; 24]. Forumlar viloyat hamda tuman (shahar) darajasida ishlaydi. Ular diniy rahbarlar va jamoatchilik vakillari bilan muloqot o‘tkazadi, diniy tashkilotlar va aholi takliflarini to‘playdi, ularni tavsiya shaklida gubernator yoki hokimga yetkazadi, diniy hamjihatlikka oid qonunchilikni tushuntiradi. Tuman (shahar) forumi bundan tashqari ibodat joyi qurish to‘g‘risidagi arizalar bo‘yicha yozma tavsiya beradi [25].

Reglamentga ko‘ra, ibodat joyi qurish real ehtiyojga va tegishli hududdagi aholining diniy tarkibiga asoslanadi (13-modda). Ma’muriy va texnik shartlardan tashqari, kamida 90 nafar foydalanuvchining ro‘yxati, mahalliy aholidan kamida 60 nafarining qo‘llab-quvvatlashi, Din ishlari vazirligi tuman (shahar) bo‘limining va FKUBning yozma tavsiyalari talab qilinadi (14-modda). Foydalanuvchilar soniga oid shart bajarilib, qo‘llab-quvvatlash sharti bajarilmagan holda mahalliy hokimiyat ibodat joyi uchun joy topishga ko‘maklashishi shart (14-moddaning 3-qismi). FKUB tavsiyasi forum yig‘ilishida muhokama va kelishuv asosida qabul qilinadi (15-modda), hokim esa ariza bo‘yicha 90 kun ichida qaror chiqaradi (16-modda) [23].

Bu tartibning mazmuni shundan iboratki, ibodat joyi masalasi ma’muriy ruxsatnoma bilan birga mahalliy jamoalar o‘rtasidagi kelishuv orqali hal etiladi. Reglament hokimiyatga ham aniq majburiyatlar yuklaydi: joy topishga ko‘maklashish va arizani belgilangan muddatda ko‘rib chiqish. Shu tariqa Konstitutsiyadagi ibodat erkinligi mahalliy darajada protsessual kafolatlar bilan ta’minlanadi.

To‘rtinchi daraja – diniy moderatsiya siyosati. Din ishlari vazirligining 2019-yilgi nashrida diniy moderatsiya adolat va muvozanat tamoyillariga tayangan diniy qarash, munosabat va amaliyot sifatida ta’riflangan. Uning to‘rt indikatori belgilangan: milliy sadoqat (Pancasila va

Konstitutsiyani qabul qilish), bag‘rikenglik, zo‘ravonlikni rad etish va mahalliy madaniyatga hurmat [14]. 2023-yilgi 58-son Prezident qarori bu konsepsiyaga huquqiy hujjat maqomini berdi. Qarorning 1-moddasida diniy moderatsiya birgalikdagi hayotda inson qadr-qimmatini himoya qiluvchi va umumiy manfaatni ta’minlovchi diniy ta’limot mohiyatini adolat va muvozanat asosida, Pancasila va 1945-yilgi Konstitutsiyaga amal qilgan holda amalga oshiruvchi diniy qarash, munosabat va amaliyot sifatida ta’riflangan [2].

Qaror uch maqsadni ko‘zlaydi: markaziy va mahalliy hokimiyat hamda dindorlar uchun yo‘riqnoma bo‘lish; mo‘tadil qarash, hamjihatlik va dindorlar o‘rtasidagi totuvlikni mustahkamlash; diniy hayotga oid xizmatlar sifatini oshirish va diniy resurslarni rivojlantirish (2–3-moddalar). Ijroni vazirlik va idoralar o‘z vakolati doirasida, mahalliy darajada esa gubernator va hokimlar Din ishlari vazirligining hududiy bo‘linmalari bilan hamkorlikda ta’minlaydi; jamoatchilik targ‘ibot, tushuntirish va ko‘maklashish orqali jalb qilinadi (6–8-moddalar). Muvofiqlashtirish uchun Qo‘shma kotibiyat tuzilgan. Uning ijro qismiga Din ishlari vaziri rahbarlik qiladi, kotibiyat natijalarni monitoring qiladi va Prezidentga kamida yiliga bir marta hisobot beradi (9–13-moddalar) [2].

Bu hujjat modelga yangi bo‘g‘in qo‘shdi. Oldingi darajalar asosan taqiq, javobgarlik va ruxsatnoma mexanizmlariga tayanadi. Diniy moderatsiya siyosati esa ta’lim, targ‘ibot va idoralararo muvofiqlashtirish orqali profilaktik ta’sir ko‘rsatadi. Indikatorlar tizimi va yillik hisobot talabi siyosat natijalarini o‘lchash imkonini beradi.

Indikatorlar moderatsiyani mavhum chaqiriqdan aniq baholash mezoniga aylantiradi. Masalan, milliy sadoqat indikatori dindorning Pancasila va Konstitutsiyaga munosabatini, bag‘rikenglik indikatori boshqa e’tiqoddagi kishilarning huquqlarini hurmat qilishni, zo‘ravonlikni rad etish indikatori diniy qarashlarni himoya qilishda kuch ishlatmaslikni, mahalliy madaniyatga hurmat indikatori esa diniy amaliyot bilan milliy urf-odatlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni o‘lchaydi [14]. Bunday mezonlar ta’lim muassasalari, diniy tashkilotlar va davlat xizmatchilari bilan ishlashda bir xil yondashuvni ta’minlaydi.

Beshinchi daraja – konstitutsiyaviy sud nazorati. 2003-yilda tashkil etilgan Konstitutsiyaviy sud [8] diniy erkinlikka oid qonunlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshiradi va ularni talqin qiladi. Ko‘rib chiqilgan qarorlarda sud to‘rt mezonni qo‘lladi: ichki e’tiqod daxlsiz; e’tiqodning tashqi ifodasi qonun bilan va 28J-moddada sanab o‘tilgan maqsadlarda cheklanishi mumkin; dinning asosiy ta’limotini aniqlash diniy jamoalarning ichki vakolati; normani takomillashtirish qonun chiqaruvchi zimmasida [12; 22]. Bu mezonlar boshqa darajalardagi normalar qanday talqin qilinishini belgilab beradi.

1-jadval. Indoneziyada diniy erkinlik va bag‘rikenglikning huquqiy-institutsional modeli (muallif ishlanmasi)

Daraja	Asosiy normalar	Institutlar	Amalga oshirish mexanizmi	Kutiladigan natija
Konstitutsiyaviy	Konstitutsiyaning 28E, 28I, 28J, 29-moddalari; 1999-yilgi 39-son qonun	Xalq maslahat kengashi, parlament, hukumat	Huquq va uning chegaralarini qonun darajasida belgilash	Ichki e’tiqod daxlsizligi, ibodat erkinligining kafolati
Jinoyat-huquqiy	1965-yilgi 1/PNPS-son qaror; 2023-yilgi Jinoyat kodeksining 300–305-moddalari	Huquqni muhofaza qiluvchi organlar, sudlar	Ogohlantirish choralari va jinoiy javobgarlik	Dinlarni haqoratdan va ibodatni tajovuzdan himoya qilish
Ma’muriy-reglament	2006-yilgi 9/8-son qo‘shma reglament	Mahalliy hokimlar, FKUB, Din ishlari vazirligining hududiy bo‘linmalari	Muloqot, tavsiya, kelishuv, 90 kunlik muddat	Ibodat joyi masalalarining mahalliy darajada kelishuv asosida hal etilishi
Siyosiy-strategik	2023-yilgi 58-son Prezident qarori; moderatsiya indikatorlari	Din ishlari vazirligi, Qo‘shma kotibiyat, mahalliy hokimiyat	Ta’lim, targ‘ibot, monitoring, yillik hisobot	Mo‘tadil qarashlarning mustahkamlanishi, profilaktika
Sud nazorati	140/PUU-VII/2009 va 56/PUU-XV/2017-son qarorlar	Konstitutsiyaviy sud	Konstitutsiyaga muvofiqlikni tekshirish va talqin	Erkinlik va jamoat tartibi o‘rtasidagi muvozanat mezonlari

1-jadvaldagi besh daraja bir-birini to‘ldiradi. Konstitutsiya umumiy chegarani belgilaydi, jinoyat qonunchiligi eng xavfli tajovuzlardan himoya qiladi, ma’muriy reglament kundalik masalalarni mahalliy kelishuvga yo‘naltiradi, moderatsiya siyosati profilaktika vazifasini bajaradi, sud esa barcha darajalardagi normalarning Konstitutsiyaga mosligini nazorat qiladi. Model barqarorligi shu bo‘g‘inlarning izchil ishlashiga bog‘liq.

Muhokama. Olingan natijalar ilmiy adabiyotdagi bir qator xulosalarni aniqlashtiradi. J. Menchikning jamoaviy bag‘rikenglik haqidagi g‘oyasi [10] 2006-yilgi reglamentda protsessual shaklga ega bo‘lgan: ibodat joyi masalasida mahalliy aholining qo‘llab-quvvatlashi va FKUBning kelishuv asosidagi tavsiyasi talab qilinadi. Boshqacha aytganda, jamoalar o‘rtasidagi o‘zaro tan olish huquqiy tartibning bir qismiga aylangan. Shu bilan birga reglament hokimiyatga joy topishga ko‘maklashish va qarorni muddatida chiqarish majburiyatini yuklaydi. Bu ikki talab birgalikda jamoalar kelishuvi va individual huquq o‘rtasida muvozanat yaratadi.

Modelning darajalari amalda qanday birga ishlashini ibodat joyi qurish misolida kuzatish mumkin. Konstitutsiyaning 28E va 29-moddalari jamoaning ibodat qilish huquqini kafolatlaydi [1]. 2006-yilgi reglament bu huquqni amalga oshirish tartibini belgilaydi: foydalanuvchilar ro‘yxati, mahalliy aholining qo‘llab-quvvatlashi, Din ishlari vazirligi bo‘limi va FKUB tavsiyalari,

hokimning 90 kunlik muddatdagi qarori [23]. Agar kelishuvga erishilmasa, hokimiyat joy topishga ko‘maklashadi. Ibodatga zo‘rlik bilan to‘sqinlik qilish yangi Jinoyat kodeksiga ko‘ra javobgarlikka sabab bo‘ladi [3]. Diniy moderatsiya siyosati esa bunday holatlar yuzaga kelmasligi uchun jamoalar o‘rtasida muloqot va ma’rifiy ishlarni rag‘batlantiradi [2]. Shu tariqa bitta huquq bir vaqtning o‘zida bir nechta darajadagi vositalar bilan himoya qilinadi.

N. Hosenning Indoneziya musulmonlari shariatga mazmuniy yondashadi degan xulosasi [7] diniy moderatsiya siyosatida ham o‘z tasdig‘ini topadi. 2023-yilgi qarorda diniy moderatsiya dinning inson qadr-qimmatini himoya qilish va umumiy manfaatni ta’minlash kabi mohiyatiy qadriyatlari orqali ta’riflanadi [2]. Davlat diniy ta’limot mazmuniga aralashmaydi, lekin dinning ijtimoiy hayotdagi ijobiy salohiyatidan foydalanishga intiladi. Konstitutsiyaviy sudning dinning asosiy ta’limotini diniy jamoalarning o‘zi belgilaydi degan pozitsiyasi [12] ham shu yondashuvga mos keladi.

M. Crouch va L.W. Eddyono tahlil qilgan 2010-yilgi qaror [11; 12] Indoneziya modelining markaziy huquqiy texnikasini ko‘rsatadi: ichki e’tiqod va uning tashqi ifodasini farqlash. Bizningcha, yangi Jinoyat kodeksi bu texnikani yanada aniqlashtirgan. Kodeks e’tiqodning o‘zini emas, uning tashqi ifodasi bilan bog‘liq aniq qilmishlarni – adovatga undash, majburlash, ibodatga to‘sqinlik qilish, ibodat qilayotganlarni haqoratlash va ibodat joylarini tahqirlashni – alohida tarkiblar sifatida belgilaydi [3]. Konstitutsiyaviy sud 2018-yilda qonunni takomillashtirishni qonun chiqaruvchining vazifasi deb ko‘rsatgan edi [22]; 2023-yilgi kodeksni shu yo‘nalishdagi qadamlardan biri deb baholash mumkin.

Xalqaro huquq bilan qiyoslash yana bir xulosaga olib keladi. Paktning 18-moddasi va Konstitutsiyaning 28J-moddasi bir xil mantiqqa tayanadi: cheklov faqat qonun bilan va qonuniy maqsadlarda belgilanadi [17; 1]. Farq cheklov asoslari ro‘yxatida ko‘rinadi, chunki Indoneziya Konstitutsiyasi unga diniy qadriyatlarni qo‘shgan. Bu jihatni umumiy tamoyilning milliy ijtimoiy-madaniy sharoitga moslashtirilishi deb talqin qilish mumkin. Pakt 2005-yilda ratifikatsiya qilinganidan keyin ham Konstitutsiyaviy sud o‘z qarorlarida aynan 28J-moddaga tayangani [12; 16] milliy konstitutsiyaviy normaning ustuvor o‘rnini ko‘rsatadi.

Modelning samaradorligi normalar barcha hududlarda bir xil va izchil qo‘llanishiga bog‘liq. 1999-yildan keyin Indoneziya hududlariga keng vakolatlar berilgan, shuning uchun ko‘plab masalalar viloyat va tuman darajasida hal qilinadi. 2023-yilgi qaror aynan shu darajaga e’tibor qaratadi: unda gubernator va hokimlarning vazifalari, Din ishlari vazirligining hududiy bo‘linmalari bilan hamkorlik va Prezidentga yillik hisobot berish tartibi belgilangan [2]. I. Ali-Fauzi FKUB tajribasini o‘rganishda kelishuv bilan yakunlangan holatlarga e’tibor qaratish zarurligini ta’kidlaydi [13]. Bunday yondashuv mahalliy darajadagi ijobiy tajribani umumlashtirish va boshqa hududlarga tarqatish imkonini beradi.

O‘zbekiston bilan qiyoslash umumiy jihatlar bilan birga farqlarni ham ko‘rsatadi. Har ikki davlatda vijdon erkinligi konstitutsiya darajasida kafolatlangan [1; 4]. O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik qonunchilikda mustahkamlangan va “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” g‘oyasi xalqaro miqyosda ilgari surilgan [5; 6]. Farq davlat va din munosabatlarining konstitutsiyaviy asosida: O‘zbekistonda diniy tashkilotlar davlatdan ajratilgan [4], Indoneziyada esa davlat Yagona Xudoga e’tiqod tamoyiliga tayanadi [1]. Shu sababli Indoneziya tajribasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish o‘rinli emas. Biroq ayrim mexanizmlar milliy sharoitga moslashtirilgan holda o‘rganilishi mumkin. Ular 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Indoneziya tajribasidagi mexanizmlar va ularni O‘zbekiston sharoitida o‘rganish yo‘nalishlari (muallif taklifi)

Indoneziya mexanizmi	Mohiyati	O‘zbekistondagi huquqiy asos	Taklif etilayotgan yo‘nalish
FKUB – mahalliy diniy hamjihatlik forumi	Diniy jamoalar vakillarining muloqot va kelishuv maydoni	Konstitutsiyaning 35, 75-moddalari; O‘RQ-699-son Qonun	Hududlarda konfessiyalararo muloqot tajribasini mahalla institutlari bilan uyg‘unlashtirib o‘rganish
Diniy moderatsiya indikatorlari	Milliy sadoqat, bag‘rikenglik, zo‘ravonlikni rad etish, madaniyatga hurmat	“Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” rezolyutsiyasi (A/RES/73/128)	Ma’rifiy dasturlar natijalarini baholash uchun indikatorlar tizimini ishlab chiqish
Qo‘shma kotibiyat va yillik hisobot	Idoralararo muvofiqlashtirish va natijalarni monitoring qilish	O‘RQ-699-son Qonun	Diniy-ma’rifiy sohadagi idoralararo hamkorlik natijalarini muntazam umumlashtirish
Ichki e’tiqod va tashqi ifodani farqlash mezoni	Erkinlik va jamoat tartibi muvozanatining huquqiy texnikasi	Konstitutsiyaning 35-moddasi	Ilmiy-huquqiy sharhlarda va kadrlar tayyorlashda qiyosiy material sifatida foydalanish

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, Indoneziyada diniy erkinlik va bag‘rikenglik besh darajali huquqiy-institutsional model orqali ta’minlanadi: konstitutsiyaviy kafolatlar, jinoyat-huquqiy himoya, ma’muriy reglament, diniy moderatsiya siyosati va konstitutsiyaviy sud nazorati. Ikkinchidan, modelning asosiy huquqiy formulasi Konstitutsiyaning 28E, 28I, 29-moddalari va 28J-moddaning 2-qismi uyg‘unligida ifodalangan: ichki e’tiqod daxlsiz, uning tashqi ifodasi esa boshqalarning huquqlari va jamoat tartibi bilan muvofiqlashtiriladi. Uchinchidan, 2006-yilgi reglament ibodat joyi masalasini jamoalar kelishuvi va hokimiyatning protsessual majburiyatlari orqali hal qiladi. To‘rtinchidan, 2023-yilgi diniy moderatsiya siyosati modelga profilaktik va o‘lchanadigan bo‘g‘in qo‘shdi, 2026-yildan kuchga kirgan Jinoyat kodeksi esa dinlarga, ibodat qilayotgan shaxslarga va ibodat joylariga

qarshi qilmishlar tarkibini aniqlashtirdi. Beshinchidan, Konstitutsiyaviy sud ishlab chiqqan mezonlar barcha darajalardagi normalarni talqin qilishda asos bo‘lmoqda.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat. Diniy-ma’rifiy sohada ishlovchi mutaxassislar va oliy ta’lim muassasalari uchun Indoneziya tajribasini qiyosiy-huquqiy material sifatida o‘quv dasturlariga kiritish maqsadga muvofiq. Konfessiyalararo muloqotning hududiy shakllarini o‘rganishda FKUB tajribasidan, ma’rifiy dasturlar natijalarini baholashda esa diniy moderatsiya indikatorlaridan foydalanish mumkin. Bunda O‘zbekiston Konstitutsiyasida belgilangan diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilganligi tamoyili asos qilib olinishi kerak.

Kelgusi tadqiqotlar uchun ikki yo‘nalishni ko‘rsatish mumkin. Birinchisi – 2023-yilgi Prezident qarori ijrosi bo‘yicha rasmiy hisobotlar e’lon qilingach, uning natijalarini tahlil qilish. Ikkinchisi – yangi Jinoyat kodeksining dinga oid moddalarini qo‘llash bo‘yicha sud amaliyotini o‘rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia Tahun 1945 (amandemen I–IV, 1999–2002). – Pasal 28E, 28I, 28J, 29.

2. Peraturan Presiden Republik Indonesia Nomor 58 Tahun 2023 tentang Penguatan Moderasi Beragama. – 25.09.2023. – URL: https://jdih.setkab.go.id/PUUdoc/177049/Perpres_Nomor_58_Tahun_2023.pdf

3. Undang-Undang Republik Indonesia Nomor 1 Tahun 2023 tentang Kitab Undang-Undang Hukum Pidana. – 02.01.2023 (berlaku 02.01.2026). – Pasal 300–305.

4. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – 30.04.2023-yilgi referendumda qabul qilingan. – 35, 75-moddalar. – URL: https://lex.uz/docs/6445145

5. O‘zbekiston Respublikasining “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonuni. – 05.07.2021, O‘RQ-699. – URL: https://lex.uz/docs/5491534

6. Enlightenment and religious tolerance: Resolution adopted by the General Assembly on 12 December 2018. – A/RES/73/128. – URL: https://digitallibrary.un.org/record/1659548

7. Hosen N. Religion and the Indonesian Constitution: A Recent Debate // Journal of Southeast Asian Studies. – 2005. – Vol. 36, № 3. – P. 419–440. – DOI: 10.1017/S0022463405000238

8. Butt S., Lindsey T. The Constitution of Indonesia: A Contextual Analysis. – Oxford; Portland: Hart Publishing, 2012. – (Constitutional Systems of the World).

9. Feener R.M., Cammack M.E. (eds.). Islamic Law in Contemporary Indonesia: Ideas and Institutions. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. – (Harvard Series in Islamic Law).

10. Menchik J. Islam and Democracy in Indonesia: Tolerance without Liberalism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

11. Crouch M. Law and Religion in Indonesia: The Constitutional Court and the Blasphemy Law // Asian Journal of Comparative Law. – 2012. – Vol. 7. – P. 1–46. – DOI: 10.1017/S2194607800000582

12. Eddyono L.W. Putusan Mahkamah Konstitusi Nomor 140/PUU-VII/2009 dan Jaminan Konstitusional Islam Nusantara // Analisis: Jurnal Studi Keislaman. – 2015. – Vol. 15, № 2. – P. 361–383. – DOI: 10.24042/ajsk.v15i2.728

13. Ali-Fauzi I. Disputes over Places of Worship in Indonesia: Evaluating the Role of the Interreligious Harmony Forum // Contentious Belonging: The Place of Minorities in Indonesia / ed. by G. Fealy, R. Ricci. – Singapore: ISEAS–Yusof Ishak Institute, 2019. – P. 175–193.

14. Kementerian Agama Republik Indonesia. Moderasi Beragama. – Jakarta: Badan Litbang dan Diklat Kementerian Agama RI, 2019. – 162 p. – ISBN 978-979-797-386-5.

15. Undang-Undang Republik Indonesia Nomor 39 Tahun 1999 tentang Hak Asasi Manusia. – 23.09.1999. – Pasal 22.

16. Undang-Undang Republik Indonesia Nomor 12 Tahun 2005 tentang Pengesahan International Covenant on Civil and Political Rights. – 28.10.2005.

17. International Covenant on Civil and Political Rights. – New York, 16.12.1966. – Art. 18. – URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights

18. Peraturan Presiden Republik Indonesia Nomor 152 Tahun 2024 tentang Kementerian Agama. – 05.11.2024.

19. Penetapan Presiden Republik Indonesia Nomor 1/PNPS Tahun 1965 tentang Pencegahan Penyalahgunaan dan/atau Penodaan Agama. – 27.01.1965.

20. Undang-Undang Republik Indonesia Nomor 5 Tahun 1969 tentang Pernyataan Berbagai Penetapan Presiden dan Peraturan Presiden sebagai Undang-Undang. – 05.07.1969.

21. Putusan Mahkamah Konstitusi Republik Indonesia Nomor 140/PUU-VII/2009. – 19.04.2010.

22. Putusan Mahkamah Konstitusi Republik Indonesia Nomor 56/PUU-XV/2017. – 23.07.2018.

23. Peraturan Bersama Menteri Agama dan Menteri Dalam Negeri Republik Indonesia Nomor 9 Tahun 2006 / Nomor 8 Tahun 2006 tentang Pedoman Pelaksanaan Tugas Kepala Daerah/Wakil Kepala Daerah dalam Pemeliharaan Kerukunan Umat Beragama, Pemberdayaan Forum Kerukunan Umat Beragama, dan Pendirian Rumah Ibadat. – 21.03.2006.

24. Aslati. Optimalisasi Peran FKUB dalam Menciptakan Toleransi Beragama di Kota Pekanbaru // Toleransi: Media Komunikasi Umat Beragama. – 2014. – Vol. 6, № 2. – P. 188–199.

25. Firdaus M.A. Melacak Peran Forum Kerukunan Umat Beragama (FKUB) di Jayapura // Jurnal Diskursus Islam. – 2014. – Vol. 2, № 1. – P. 1–34. – DOI: 10.24252/jdi.v2i1.6507